

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਵਿਤਾ : ਜੜ੍ਹਾਂ

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼

ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ - ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਜ਼ਿਕਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਫਿਕਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਅਪਣੇ ਸਿਆਸੀ ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਜੇਹੀ ਫਿਕਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ; ਪਰ ਇਸ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰਮਾਰ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਚੇਤ ਤੇ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੱਬੀ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ-ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਵਾਦ-ਮੁਕਤ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ - ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ। ਆਖਰ ਹਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਿਸ਼ਾ ਹੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ certainty ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਦੀ ਫਹੁੜੀ ਨਾਲ ਚੱਲਿਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਸਤਾ ਸੌਖਾ ਲੱਗਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਵਿਚਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਐਰਿਕ ਫ਼ਰੋਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬੜੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚੇਲਿੰਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਇਹ ਕਾਬਿਲੀਅਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਦੀ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ Fear of Freedom ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਡਰ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘਾ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭੈਭੀਤ ਬੰਦਾ ਬਹੁਤੀ ਵੇਰ ਅਪਣੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਹੋਰਨਾਂ 'ਸਿਆਣਿਆਂ' ਉਪਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨਤਾ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਖੁਦ ਅੰਦਰੋਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਜ ਜਦ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀਆਂ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਜ਼ਾਦ ਸੋਚ ਰਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਸ ਕੁਝ-ਕੁਝ 'ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀਆਂ' ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਚਲਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਸ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ, ਉਹਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਾਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇੰਜ ਖੋਖਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਯਾਤਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਮੰਥਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਜਿਹੜਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੌੜ ਕਟ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਖੋਖਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਮੌੜ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਲਾਉਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਜਦ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਚਾਹੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਵਲ ਹੀ ਮੁੜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੋਚ Thought ਤੋਂ ਨਹੀਂ, Meditation on Creative Energy ਤੋਂ ਹੈ। ਅਪਾਰ ਬੀਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਲਾਈ ਬਿਰਤੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨਵ-ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਦਾਤੀ ਬਣਦੀ ਹੈ; ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪਹਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਬੀਜ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਾਰੇ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਜਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੈਲ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਝਦਾ ਹੈ - ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਮੋਹੜੀ ਗੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਬੀਜ ਨੂੰ ਵਖ-ਵਖ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਸ ਪਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਮੁੜਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੇ ਜਿਥੇ ਅੰਕੁਰ ਫੁਟਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇਖੋ:

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬੀਅ ਹਾਂ
ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਡਿੱਗਿਆ ਉਸ ਮਿੱਟੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਹਾਂ
ਜੁਗ-ਜੁਗ ਜੀਣ ਵਾਲਾ
ਉਹਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ...
ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਏ ਧਰੇਜਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ -
ਦੀਵੇ ਦਾ, ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਦਾ, ਜ਼ਰੇ ਦਾ
ਬੀਅ ਕਿਸਨੇ ਬੀਜਿਆ ਸੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ

...

ਬਸ ਇੰਜ ਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਘੁਮਾਰ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੈ
ਉਹਦੇ ਘੜਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਲੀਲਾ
ਵੇਲੇ ਦਾ ਚੱਕ ਘੁਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਨੀ ਆਵੇ ਦੇ ਵਿਚ
ਖੂਹ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੀ

ਇਹ ਖੂਹ ਗਿੜਦਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਸਿੰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ
ਭਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਰ ਸੱਖਣ ਨੂੰ
ਜਿਸ ਵੀ ਰੂਪ ਸਮੇਂ ਦੇ ਓਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਾਣੀ

2.

ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਓਵਾਦੀ ਨਕਸਲੀ ਲਹਰ ਦੇ ਥੋੜੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਚੰਦਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨਿਕਲੇ ਸੀ।

ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਿਆਸੀ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੈਦਾਵਾਰ - ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਲਹਿਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ - ਦਾ ਆਪਸੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਦੂਰੀ ਦਾ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ - ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ - ਕੋਈ ਐਸਾ ਲੇਖਕ ਹੋਵੇ, ਜਿਹਨੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਦਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਨਾ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਹਦਾ ਅਸਰ ਦੋ-ਧਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੇਚੀਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਵਕਤੀ ਸਿਆਸੀ ਲੋੜਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਓਥੇ ਨਤੀਜਾ ਹੋਰ ਰਿਹਾ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਕਈ ਐਸੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਦੌਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਵੀ ਪੁਰਕਸ਼ਿਸ਼ ਹਨ।

ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸੋਧ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਾਡਲ-ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੜਿਆ-ਘੜਾਇਆ ਤਸੱਵੁਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਲੇਖਕ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੋਣ ਦਾ ਟੈਸਟ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਉਸਤੋਂ ਬਿੜਕ ਗਿਆ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਰਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਥੋਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣੀ ਹੈ। ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਜ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਬੇਸਿਕ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਟਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜੁੜ ਕੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੋਣ ਦੀ ਘਟੋ-ਘਟ 'ਤੇਤੀ ਪਰਸੈਂਟ' ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਨੁਕਤੇ ਕਿਹੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਜੁਲਮ-ਤਸੱਦਦ ਦੀ ਗੱਲ ਤੇ ਇਹਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਸਮਾਜੀ ਲੁਟ-ਖਸੂਟ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਜਮਾਤੀ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਤਿੱਖੇ ਹੋਣਾ, ਸੋਨ-ਸਵੇਰਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਾਹਣੀਆਂ 'ਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਾਦ ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਵਾਸਤੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਚੋਣਨਾ ਦੀ ਇਸ ਸੀਮਾ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚੋਣਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹ ਆਪਸੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਲਿਲੂ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚਿੰਤਕ ਐੱਮ ਐੱਨ ਰਾਏ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਤਰਕ Reason, ਇਨਕਲਾਬ Revolution ਤੇ ਰੁਮਾਂਚਕਤਾ Romanticism ਅਜੀਬ ਮਿਲਗੋਭਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਹਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੱਬੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਝੁੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੈਂਡਾ ਬੜਾ ਅੱਖਾ ਸੀ; ਜੁਲਮ ਦਾ ਝੱਖੜ ਵੀ ਆਖਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬ ਦੂਰ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਐਨਾ ਦੂਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹਦਾ ਤਸੱਵੁਰ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਚੰਗੀਆਂ ਥੋੜੀਆਂ ਤੇ ਸਤਹੀ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ/ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੋਨ-ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਤਾਂਘ ਸੀ, ਪਰ 'ਰਾਤ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟੇ' ਵਲ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਹੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਭੰਗ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉੱਨੀ ਸੌ ਸੱਠਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਜਨਤਕ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਾਰਕੁੰਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਤਸੱਵੁਰ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਵੀ ਡੋਲਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਰੋਤ ਸੁੱਕਣ ਲੱਗੇ (ਪਾਣੀ ਸੁੱਕ ਚੱਲੇ, ਸੁੱਕ ਚੱਲੇ... - ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ)। ਓਸੇ ਵਕਤ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਜੇਹੇ ਫੋਕੇ ਰੁਜ਼ਹਾਨੇ ਨੇ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਚੈਲੰਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਪਿਛੋਕੜ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਤੋਂ ਲਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਨ, ਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦਾ ਦੋਸ਼ ਦੇਣਾ ਬਣਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਚਨਾਤਮਕ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਖੇਚਲ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਹਜ਼ਾਰਹਾ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਅਜਾਈਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹਾਲਾਤ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਤਸੱਵੁਰ ਦੇ ਉਲਟ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਓਨੀ ਹੀ ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਬਜ਼ਿਦ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਖਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਿਰਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਧਮਾਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਰਣਨੀਤੀ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਵਲ ਰਚਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬਹੁਆਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੱਲ ਕੀ, ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਵੀ ਅਭਿਆਸੀ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ; ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਤੇ ਹੋਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੇ ਠੱਪੇ ਲਾਏ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਹ 'ਤੇਤੀ ਪਰਸੈਂਟ' ਵਾਲਾ ਫ਼ਾਰਮੂਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਾੜਕੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਮੈਟਾਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੈਮਾਨਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਸ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਖਾੜਕੂ ਵਿਰਸੇ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਚਲਾਈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਉਹਦੀ ਖ਼ਾਸ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ। ਇਸੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਬੋਲਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਦੇ ਇਸ ਸਿੱਧੜਪੁਣੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਜਮਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਰੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ; ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਤੇ ਲਕੀਰ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਤੇ

ਆਰੰਭ (ਸੰ: ਮੋਹਨਜੀਤ) ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਵੀ, ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ! ਭਾਸ਼ਾ ਬੰਦੂਕ ਵਾਂਗ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਕਾਰਤੂਸਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾੜ-ਕਾੜ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਸਾਡੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਦਖਲ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਨਾਂ ਆਮ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ - ਪਾਸ਼, ਦਿਲ ਤੇ ਚੰਦਨ ਤੇ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ। ਵਿਦਰੋਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪਾਸ਼ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੈਂਠ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਆਲੋਚਕ ਨੂੰ ਚੰਦਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਟ-ਲਟ ਬਲਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਲਭਦੇ। ਚੰਦਨ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਟੁੱਟੀ ਸਲੇਟ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਥੇ ਬੰਦੂਕ ਤੇ ਕਿਥੇ ਟੁੱਟੀ ਸਲੇਟ! ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਦੇਖਿਆਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਦਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਇਹਨੇ ਆਪ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਮੋਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਐਸੀ ਕਵਿਤਾ ਜਿਸਨੂੰ 'ਤੇਤੀ ਪਰਸੋਟ' ਨੰਬਰ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਲੋਚਕ ਇਹਨੂੰ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ! ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਇਹਨੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨੂੰ ਅਨੁਗ੍ਰਿਹ ਨਾਲ ਤਸ਼ਬੀਹ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨੈਗੇਟਿਵ ਰੋਲ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਅਨੁਗ੍ਰਿਹੀ/ਅਮਲਤਾਸ ਦੇ ਸੁਹਣੇ-ਸੁਹਣੇ ਫੁੱਲ ਝੜ ਜਾਣਗੇ...

ਜਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਇਹਦੀ ਪਹਲੀ ਕਿਤਾਬ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਚਾਹੇਗਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਪਹਲੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੋ:

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਸਫੀਰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਦਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭੈ-ਰਹਤ ਮਨਾਂ
ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ ਸਿਰਾਂ ਵਰਗੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਸਨ -
ਜਾਪੁ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕੋ ਹੈ

ਹਾਲਾਂਕਿ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ; ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਸੰਜਮਤਾ, ਚੋਣ ਤੇ ਤਰਾਸ਼ਾਪਨ; ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਆਰੀ ਹੈ। ਅਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਉਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਛਾਣ - ਜਿਥੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸਿੰਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ - ਦੇ ਸਚੇਤ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਜੇਰੀ ਡੂੰਘਾਈ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ; ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੂਫੀ ਕਾਵਯ ਵਿਚ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਤੰਦ ਜੋੜਨ ਦਾ ਸਚੇਤ ਯਤਨ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅੰਸ ਵੀ ਰਲਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਦਨ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ, ਉਹਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਅਪਣੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਹਿਜਮੁਖਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਚੰਦੋਂ ਹੇਠ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ -
ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਜੌਰ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ
ਹੋਣੀ ਦਾ ਢੋਲ ਵੱਜਦਾ ਹੈ
ਕੋਈ ਠਾਕਰਦੁਆਰੇ ਸੰਖ ਪੂਰਦਾ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋਰ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ

ਜਨਮ ਜਨਮ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਖਾ ਦੇ ਵਣ ਭਾਉਂਦਾ ਮਨ ਬਾਂਵਰਾ
ਸੱਖਣ ਵਿਚ ਸਿਰ ਭਾਰ ਲਟਕੰਦਾ
ਹੱਥ ਪਸਾਰਾਂ ਕੁਛ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ
ਤੱਕਣਾ ਚਾਹਵਾਂ
ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਰਦਾ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ

ਉਹ ਕੱਲਿਆਂ ਦਾ ਕੱਲਾ ਵੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਇਕੱਲਾ
ਇਕਲਾਪੇ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਤਾਂਗੀਓਂ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਸ ਰਚਾਈ
ਸ਼ਬਦ ਸਾਜਿਆ ਸਿਮਰ ਮਨਾਈ

ਕੌਣ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ?
...ਜੇ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਸਰਬਗਿਆਤਾ
ਅਲ-ਅਲੀਮ ਮਹਾਖਿਲਾਤੀ
ਇਹ ਘਾਟੇ ਦੀ ਖੇਡ ਨਾ ਕਦੇ ਰਚਾਉਂਦਾ
ਬਾਲ ਅਵਾਣਾ ਨਿਸਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਦਰੇਵਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਦਵਿਯਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਕਲਾਮ ਵਲੈਤੀ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਅਪਣੇ ਬਾਪ ਨਾਲ ਤੇ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਗੀਤ ਉਸ ਚਕ੍ਰਵਿਯੂਹ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਗੁਆਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਰੱਬ ਨੇ ਅਪਣੇ ਇਕਲਾਪੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਸ਼ਟੀ ਸਾਜੀ; ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਕੱਲਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਕਵੀ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਕਾਹਦਾ ਡਰ। ਉਹਦਾ ਉਦਰੇਵਾਂ ਕਾਹਦਾ, ਜੋ ਹੈ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ, ਜੋ 'ਉਹਦੀ' ਰਚਾਈ ਖੇਡ ਵੀ ਹੈ। ਗ਼ੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੰਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਹਿਜਤਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਸ਼ ਸਦਕਾ ਕਵੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵਿਚ compassion ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅੰਸ਼ ਕਵੀ ਦੇ ਕਾਮ sensuality and eroticism ਦੇ ਬੇਇਜ਼ਜ਼ਾਹ ਇਜ਼ਹਾਰ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਅਭੇਦ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਮੋਰ ਤੇ ਨਾਚ ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਮਨੁੱਖ ਤਹਿਜੀਬ ਦੀ ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੱਖਰੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜਿਸਮਾਨੀ ਵਸਲ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਰਅਸਲ ਜਿਸਮ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਪਕੜ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਚੰਦਨ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਅਪਣਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਬਹੁਪਰਤੀ, ਪੇਚੀਦਾ ਤੇ ਭੇਤ-ਭਰਿਆ ਤਾਣਾਬਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸੰਜੀਵਨ ਜਲਧਾਰਾ ਵਹਾਈ ਹੈ। ਇੰਜ ਓਦੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਪਣੀ ਸੋਧ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਖ਼ੁਦ ਅਪਣੇ ਹੀ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਰਨ ਖ਼ਾਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਿਆ ਕਵਿਤਾ ਅਜੋਕਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਹੈ। ਇਸ ਪਲ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਸੀਮ ਹਨ। ਐਸੇ ਵਿਆਪਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਤੇ ਨਵ-ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਧਿਆਨ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉਤਰ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਨੂੰ ਇਤਾਲਵੀ ਮਾਰਕਸੀ ਸੋਚਵਾਨ ਗਰੈਮਸੀ ਨੇ 'ਬੌਧਿਕ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੇਠ ਲੁਕਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰੜ ਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦ' pessimism of intellect but optimism of will ਆਖਿਆ ਸੀ।

[ਡਾਕਟਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ (ਜਨਮ 1950) ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕੌਮੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਸਾਲ ਲਾ ਕੇ ਸਕੂਲ ਆੱਫ ਓਰੀਐਂਟਲ ਐਂਡ ਐਫਰੀਕਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੱਲੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਲੇਖ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਡਰਬੀ ਦੇ ਜੋਤਮੇਲੇ ਵਿਚ 28 ਸਤੰਬਰ 1996 ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।]